

Exsecratio Atrea: un altre final per al *Tiestes* de Sèneca

Antoni Seva Llinares

Universitat Pompeu Fabra
antoni.seva@upf.edu

Recepció: 14/05/2018

Algunes tragèdies de Sèneca, aquelles en què la catàstrofe es produeix per un *nefas* conscient, acaben amb una frase punyent (*Medea*, *Fedra*) o amb una maledicció (*Agamèmnon*). El *Tiestes* acaba amb una imprecació doble, de Tiestes contra Atreu i d'Atreu contra Tiestes (1110-12):

THY. *Vindices aderunt dei;*
his puniendum uota te tradunt mea.
ATR. *Te puniendum liberis trado tuis.*

La primera no ofereix cap dubte: és una formulació moderada i succinta en comparació amb la greu ἀπά d'Èsquil i encara més amb la terrible *exsecratio Thyestea* d'Enni, que Ciceró admirava i censurava alhora¹. Però què vol dir la resposta, l'*exsecratio Atrea*? Així com Tiestes encomana als déus el càstig d'Atreu, aquest encomana als fills de Tiestes el càstig del pare, que els ha devorat? Així sol interpretar-se². Segons Tarrant, Tiestes prediu el càstig diví amb una ironia tàcita, ja que la venjança comportaria un nou crim seu, l'incest amb Pelopea. Per la seva part, Atreu, en to de burla, giraria contra Tiestes les seves paraules lliurant-lo al remordiment: «Thyestes' punishment will be the constant awareness of his own crimes (cf. *premor... natis*, 1051)»³. Aquest seria el sentit de la imprecació d'Atreu. Segons Meltzer, les paraules d'Atreu suggereixen que els fills de Tiestes el castigaran per les seves malifetes no només moralment, sinó també físicament, regirant-li l'estómac; aquest càstig donarà compliment a la maledicció de la Fúria en el pròleg⁴. Segons Boyle, el *scelus* de Tiestes creix cada vegada més, incloent-hi l'incest; Atreu parodia l'amenaça de Tiestes de venjança futura i prediu que ell no serà castigat, però sí Tiestes, pels fills: es turmentarà per haver-se'ls menjat i

1. Aesch. *Ag.* 1600-1602; Enn. *Thy.* 362-65 Vahlen; Cic. *Tusc.* 1107, *Pis.* 43.
2. Així, per exemple, HERRMANN (1924a) tradueix: «Et toi, pour ton châtimeut, c'est à tes enfants que je te livre!»; FITCH (2004: 323): «I consign you to your children for punishment»; i BOYLE (2017): «Your punishment I entrust to your children».
3. TARRANT (1985): coment. *ad loc.*
4. MELTZER (1988: 326).

cometrà incest amb la filla, mentre que Atreu serà castigat en el fill Agamèmnon, però no en ell mateix⁵.

Ara bé, quins remordiments podria tenir ara Tiestes, com no fos el d'haver renunciat als avantatges de la vida modesta, oblidant el desengany de l'espendor i de les intrigues de la cort, després de resistir les incitacions de Tàntal a compartir la corona amb Atreu?⁶; el d'haver dissipat imprudentment els recels que tenia envers el germà i deixar-se engalipar, penedit i agraït, tan fàcilment?⁷ Pel que fa als fills, Tiestes no té res a reprotxar-se; ben al contrari, s'ha mostrat com un pare sol·licit (485-86):

*Pro me nihil iam metuo: uos facitis mihi
Atrea timendum.*

En el passatge adduït per Tarrant (1050-51) Tiestes no es refereix als seus crims, sinó al crim inaudit d'Atreu:

*[...] genitor en natos premo
premorque natis. sceleris est aliquis modus!*

Tiestes no mostra aquí cap remordiment; constata un fet terrible: en el seu ventre, ell oprimeix els fills que ha devorat, i també els fills l'oprimen a ell. Si demana a Júpiter que engegui el llamp contra ell i el germà, és que, desesperat com està, el que vol és acabar (1087-90):

*causa, ne dubites diu,
utriusque mala sit; si minus, mala sit mea:
me pete, trisulco flammeam telo facem
per pectus hoc transmittite.*

Tiestes és culpable de crims antics, és a dir de l'adulteri amb Aèrope i dels tripijocs per a obtenir el regne (220-40), però ja n'havia mostrat penediment canviant de vida i, en arribar a Micenes, confessant-los al germà en la reconciliació aparent (512-21); i Atreu se n'acaba de revenjar amb una brutalitat fora de tota mesura. El crim d'Atreu ha esvaït els delictes de Tiestes.

En el pròleg de l'*Agamèmnon*, l'espectre sinistre de Tiestes assumeix amb plena consciència els crims comesos i els que es proposa de provocar, com a revenja dels d'Atreu, tals que superarà els de tota la seva nissaga i els de tots els criminals: ha acceptat de grat el dictat de la Fortuna i ha sollat amb l'incest la seva filla, violant les lleis de la Natura⁸; Egist, el fruit de l'incest, serà ara l'instrument

5. BOYLE (2017: 454-55).

6. Així tota l'escena I de l'acte III. Especialment: *esse iam miserum iuuat* (427); *dum excelsus steti, | numquam pauere destiti* (447-48); *scelera non intrant casas* (451); *uenenum in auro bibitur* (453).

7. Cf. *pessimam causam meam | hodierna pietas fecit* (514-15), quan poc abans (476-82) havia equiparat a eloqüents *adynata* el sospitós amor d'Atreu.

8. *Ag. 22-36: uincam Thyestes sceleribus cunctos meis* (25), *[Fortuna] gnatae nefandos petere concubitus iubet* (30), *cepi nefas* (31), *uersa natura est retro* (34).

de la venjança⁹. Però el *Tiestes* del *Tiestes* és un personatge ben diferent: no és un criminal, sinó un home desenganyat que fins i tot mostra trets, si no de *sapiens*, sí almenys de *proficiens*¹⁰; derrotat i impotent, com que no pot prendre venjança del germà, l'encomana als déus.

Tiestes no té culpa dels fets immediats, i tampoc ja no té fills. Com en tantes famílies mítiques, la genealogia dels Tantàlides presenta diverses variants, que no podem tractar aquí en detall. Generalment es considera que Atreu i *Tiestes* són fills de Pèlops, però en Èsquil sembla que el fill de Pèlops i pare d'Atreu i *Tiestes* és Plístenes¹¹. Els fills d'Atreu i d'Aèrope són Agamèmnon, Menelau i, segons Higí, un altre Plístenes¹². Per la seva part, *Tiestes*, segons Higí, fins al moment dels fets tràgics, havia tingut dos fills: un segon Tàntal i un tercer Plístenes; i segons el Pseudo-Apol·lodor, tres, haguts d'una nàiaide: Àglaos, Cal·lileont i Orcomen¹³; en Sèneca, els fills de *Tiestes* són tres: Tàntal, el gran, personatge parlant en la tragèdia, i dos personatges muts, Plístenes i el petit, innominat. La filla Pelopea, de qui no consta la mare, roman del tot al marge dels fets fins després de la mort dels germans¹⁴. Quins fills haurien de castigar *Tiestes*, si tots tres havien estat sacrificats per Atreu?

El tema de les rivalitats i odís en el si de la família és molt important en tragèdies senecanes com *Les fenícies* i l'*Agamèmnon*; en el *Tiestes* ho és tant com el de la tirania. És per això que en el pròleg apareix l'espectre de Tàntal profetitzant la cadena de crims, i li fan eco la Fúria i el Cor¹⁵. Tàntal i Pèlops són adduïts com a exemple¹⁶. Abusivament, perquè, entre els assassins mitològics de familiars, ocupen un lloc ben modest¹⁷. En el compte de Pèlops només es pot consignar la mort del seu sanguinari sogre Enòmau. L'esment de Tàntal sí que és pertinent, no pel nombre dels seus crims, sinó per haver mort el fill i haver-lo servit en un banquet als déus, clar precedent dels fets que s'esdevindran tot seguit. La sèrie de morts entre els Tantàlides arrenca de debò en Atreu i *Tiestes*, que ja s'havien unit per eliminar Crisp, el germanastre competidor. Les imprecacions de la tragèdia miren al futur, en un final obert i sense lloc per a la consolació¹⁸.

Entre les imputacions que Atreu fa a *Tiestes*, els motius de la seva venjança (l'adulteri amb Aèrope, l'engany de l'anyell d'or, la suplantació en el tron, el

9. Ag. 48-49: *causa natalis tui*, | *Aegisthe*, *uenit*.

10. Renunciant a la cort i a la riquesa, ha preferit la vida modesta i obscura (446-54, 412-18); refusa primer el tron compartit i després l'accepta de mala gana (531-34, 542-43). Cf. HERRMANN (1924b: 419-21); MARTI (1945: 239-40); PRATT (1948: 6).

11. Ag. 1569, 1602. El patronímic, Plistènida, i l'adjectiu derivat, plisteni, s'apliquen també a Menelau en *Bacchyl.* 15.48, i en *Ov. Rem.* 778.

12. Hyg. *Fab.* 86.

13. Hyg. *Fab.* 88.1, 244.4; en 246 diu que són fills d'Aèrope (*Apollod. Ep.* 2.13).

14. Hyg. *Fab.* 87-88; *Apollod. Ep.* 2.14.

15. (Tàntal) 18-20: *iam nostra subit* | *e stirpe turba quae suum uincat genus* | *ac me innocentem faciat et inausa audeat*. (La Fúria) 25-26: *alterna uice* | *stringatur ensis*; 28-30: *rabies parentum duret et longum nefas* | *eat in nepotes*; *nec uacet cuiquam uetus* | *odisse crimen: semper oriatur nouum*. (El Cor) 133-35: *alternae scelerum ne redeant uices* | *nec succedat auo deterior nepos* | *et maior placeat culpa minoribus*.

16. (Atreu) 242-43: *Tantalum et Pelopem aspice*: | *ad haec manus exempla poscuntur meae*.

17. Un catàleg, en Hyg. *Fab.* 238-46.

18. Cf. FISCHER (2008: 149).

bandejament), té un especial relleu el dubte sobre la paternitat d'Agamèmnon i Menelau (220-40)¹⁹: si són fills seus o de Tiestes. Atreu se'n serveix com a missatgers de la invitació i de la falsa reconciliació; si hi col·laboren, si se'n fan còmplices, demostraran que són fills seus (325-28):

*consili Agamemnon mei
sciens minister fiat et patri cliens
Menelaus adsit. prolis incertae fides
ex hoc petatur scelere.*

Sobre la paternitat dels infants morts no hi havia dubtes (1101-02). Contra ells Atreu no tenia cap compte pendent: només li serveixen d'instrument per a ferir el germà. Quant a Agamèmnon i Menelau, pensava que també Tiestes els creia fills seus i que per això no havia gosar preparar-li, amb l'ajut d'Aèrope, un banquet semblant al que havia preparat ell (1104-10)²⁰; només veu confirmada la seva paternitat un cop perpetrat el crim (1098-99).

En l'*exsecratio* senecana, Tiestes manifesta confiança en la justícia divina. Això sembla contradir diametralment la reserva que fa a la seva arribada a Micenes (406-07):

*patrios deos
(si sunt tamen di) cerno.*

Tarrant veu aquí «a remarkably skeptical statement» i considera Tiestes un agnòstic; en conseqüència troba fora de lloc la imprecació final de Tiestes, «a claim that rings hollow»²¹. Atribuir agnosticisme a Tiestes suposa —a més d'un anacronisme en un context mític i heroic— una interpretació literal i descontextualitzada de les seves paraules. Atenent a passatges com aquest semblaria que els déus són absents de les tragèdies, que aquestes reflectirien un món sense déus, com opina Lefèvre²². Ara bé, en el curs d'una tragèdia, com en una situació crítica real, un personatge pot dubtar per un moment de l'existència dels déus, i fins maleir-los, sense que això reflecteixi la seva creença més íntima. Així ho fa aquí Tiestes, referint-se als déus de la ciutat (*patrios deos*) d'on ha estat bandejat. Però no és un agnòstic: ret culte a Júpiter, a qui invoca com a déu suprem, i creu en la justícia i en la benvolença dels déus²³; també, com hem vist, en assabentar-se del *nefas* en què ha participat sense saber-ho, demana a Júpiter que el fulmini (1089-90); i, a la fi, encomana als déus el càstig del germà. Per la seva part, Atreu és un impiu, no un ateu: creu en els déus, tant que, en el paroxisme de la passió, se'n burla i els

19. 240: *dubius sanguis*; 327: *prolis incertae*.

20. 1109-10: *hoc unum obstitit: | tuos putasti*.

21. TARRANT (1985: Coment. a 407 i 1110-11).

22. LEFÈVRE (1981: 33; 1995: 168).

23. En el seu humil retir, afirma, *nec meae excluso Ioue | ornantur arae* (463-64); en assabentar-se del crim d'Atreu, exclama: *tu, summe caeli rector, aetheriae potens | dominator aulae* (1077-78); i, en agrair a Atreu la seva enganyosa generositat, li desitja: *di paria, frater, pretia pro tantis tibi | meritis rependant* (530-31).

provoca. En la mort dels nebots, ateny el cim de la impietat: celebra una paròdia en què, com un *sacerdos*, segueix escrupolosament tots els detalls del ritu, desafiant la ira dels déus; mata els infants com oferint-se un sacrifici a si mateix i, infatuat, creu haver abastat el cel i superat els déus²⁴.

El problema teològic que es planteja en el *Tiestes* no és pròpiament el de la fe, el de la creença en els déus, ni tan sols el de la bondat i de la providència divines, sinó el de la fugida i de l'absència dels déus davant la maldat humana extrema, el *nefas*. Un tema que apareix de manera impressionant en els dos últims versos de la *Medea*, les paraules de comiat de Jàson (1026-27):

*per alta uade spatia sublime aetheris,
testare nullos esse, qua ueheris, deos.*

Alguns han interpretat aquests versos com una negació de l'existència dels déus²⁵. Però si en les paraules de Jàson hi ha una crítica als déus, s'ha de entendre com un blasme emocional, ni objectiu ni atribuïble a Sèneca²⁶. D'altra banda, cal subratllar la restricció *qua ueheris*: és a dir «els déus s'aparten horritzats al teu pas», una expressió brillant de la impietat de Medea²⁷. No cal recórrer a la doctrina epicúria segons la qual els déus ni s'interessen ni intervenen absolutament en els afers humans; també des de la perspectiva estoica hom es pot plantejar, especialment en situacions greus, qüestions com la presència i l'actuació dels déus en llur relació amb els homes.

Com Medea, també Atreu fa fugir els déus quan mata els fills de Tiestes (*saevum scelus, tantum nefas*): amb el sacrifici impiu, desafia llurs amenaces i els espanta (*ultra deos | terret minantes, 704-05*)²⁸; els acomiada (*dimitto superos, 888*); i, encara més, es rabeja en la seva impietat quan lamenta no poder arrossegar-los a veure el nefand banquet de Tiestes (892-95):

*perge dum caelum uacat.
utinam quidem tenere fugientes deos
possem, et coactos trahere, ut ultricem dapem
omnes uiderent.*

També Tiestes sent l'absència dels déus (*fugere superi, 1021*) i els denuncia un crim que ells no han volgut presenciar (1069-70):

*uos quoque audite hoc scelus,
quocumque, di, fugistis.*

24. Cf. tot el report del Missatger (641-788, 885-86 i 911).

25. Uns déus aliats i còmplices de Medea no són veritables déus per a Jàson (DINGEL, 1974: 108-09). Els déus de l'antiga fe no existeixen (LEFÈVRE, 1995: 175).

26. Alguns *loci paralleli* en FISCHER (2008: 164-65).

27. Així ho interpreta la majoria dels crítics, entre els quals, ELIOT (1991: 73, n. 2); ANLIKER (1960: 93, n. 252); OPELT (1972: 114); BIONDI (1989: 69 i n. ad loc.); FISCHER (2008: 163-66, 172).

28. Ell va ser el primer a amenaçar, quan tramava la venjança: *fiat hoc, fiat nefas | quod, di, timetis* (265-66).

Mentre el dèbil Tiestes, aclaparat, invoca els déus absents, Atreu es comporta amb la sobergueria d'un tirà absolut, amb la megalomania cega de qui es creu igual o superior als déus²⁹.

Tornem al principi. A Tiestes, sol i desemparat, només li resta un desig, una esperança: el retorn de la justícia divina, que castigarà el germà. Tanmateix la seva *exsecratio* és una expressió trivial, grisa, que, a tot estirar, conté una profecia velada, inconscient. Però la resposta d'Atreu, tal com la transmeten els manuscrits, tampoc no és gaire lluïda. Atreu sent pas a pas una satisfacció creixent per la consumació del crim: primer que res, haver ofert a Tiestes el banquet nefand (888-89):

*summa uotorum attigi.
bene est, abunde est, iam sat est etiam mihi;*

però encara no en tenia prou (*sed cur satis sit?*, 890) i volia fer-li-ho saber (*quod sat est, uideat pater [sc. ultricem dapem]*, 895); i quan ja ha torturat prou el germà, es declara el campió de la venjança (1096-97):

*Nunc meas laudo manus,
nunc parta uera est palma.*

Ja no hi ha més lloc per a revenges: està plenament satisfet amb el dolor causat al germà en sacrificar els nebots, que no signifiquen res per a ell. Que després de tot això, en el moment culminant de la tragèdia, un Atreu brutal vulgui infondre en Tiestes, com a càstig complementari, refinat i subtil, el remordiment d'haver devorat, sense saber-ho, els fills no s'adiu gens amb el caràcter i el comportament del personatge. Causar dolor sí, remordiment no. D'altra banda, no pot sentir cap necessitat de fer recaure sobre Tiestes la responsabilitat d'uns fets que ell ha assumit amb goig, gloriejant-se. Després d'uns esdeveniments tan espantosos, un final com els transmès pels manuscrits és poc senecà retòricament: feble, sense vigor o, com diria Lipsius, *beta languidior*, «més tou que una bleda». No es pot comparar amb la terrible sentència de Teseu contra Fedra (*Phaed.* 1279-80):

*istam terra defossam premat,
grauisque tellus impio capiti incubet.*

Ni tan sols amb la concisa profecia de Cassandra contra Clitemestra i Egist (*Ag.* 1012):

Veniet et uobis furor.

29. *Thy.* 885-86 (*aequalis astris*), 911 (*o me caelitem excelsissimum*). Sobre la megalomania de Medea i d'Atreu, cf. FISCHER (2008: 172-75). Un cas semblant, el d'Àiax quan, *furens*, s'enfronta a Pal·las en *Ag.* 545-52.

La frase final del *Tiestes* podria ben bé ser una altra. Només cal una petita modificació del text, una conjectura³⁰; tan petita que afecta només una paraula o, millor encara, una sola lletra. Proposem:

Me puniendum liberis trado tuis.

Amb la nostra modificació textual³¹, el vers adquireix un sentit del tot nou. Glossem: «Quins déus m'han de castigar, si han fugit? Que em castiguin els teus fills. Ai no, que ja no en tens. Sóc impune!». És una rèplica plena de sarcasme envers *Tiestes*, una burla cruel i una profecia inconscient. Tot el *Tiestes* està ple de trets i situacions irònics. La ironia, feta amb humor negre i enginy macabre, és un recurs per a subratllar la monstrositat i la complaença en la crueltat d'Atreu, que, després de meditar curosament la venjança contra el germà, l'enganya amb una falsa reconciliació i es complau morosament en la revelació del crim. Condició indispensable és que el públic n'estigui assabentat i que, en certa manera, se'n faci còmplice: que vegi *Tiestes* com un titella, mogut per les mans d'Atreu, i que s'encamina a un final ineluctable³². La imprecació d'Atreu, tal com la proposem, seria la darrera i més punyent ironia de la tragèdia per part del personatge; però en conté una altra que aquest ignora i que comparteixen l'autor i l'espectador: la profecia, temps a venir, es realitzarà; *Tiestes* ja no té fills, però engendrarà en la filla Pelopea Egist, el fill que el venjarà³³. L'*exsecratio Atrea* és una maledicció llançada contra un mateix com un presagi impossible però que després es compleix. En la tragèdia significa un final obert que anuncia la continuació del *longum nefas* dels Pelòpides, gairebé una remissió a un Agamèmnon i a un Orestes o a una Electra. És també, dramàticament, un final efectista, espectacular, que, encara que no ho digui el text, l'actor sens dubte adornaria amb una riallada esclatant, demoníaca.

Referències bibliogràfiques

- ANLIKER, K. (1960). *Prologe und Akteinteilung in Senecas Tragödien*. Berna-Stuttgart: Bern Paul Haupt.
- BIONDI, G.G. (1989). *Seneca. Medea, Fedra*. Milà: BUR Biblioteca Univ. Rizzoli.
- BOYLE, A.J. (2017). *Seneca. Thyestes. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*. Oxford: Oxford University Press.
- DINGEL, J. (1974). *Seneca und die Dichtung*. Heidelberg: C. Winter.
- ELIOT, T.S. (1991). *Selected Essays*. Londres: Faber and Faber.
- FISCHER, S.E. (2008). *Seneca als Theologe. Studien zum Verhältnis von Philosophie und Tragödiendichtung*. Berlín-Nova York: De Gruyter.

30. Fem la nostra correcció gairebé amb escrúpols. En general mantenim reserves sobre l'ús a vegades frívol que es fa de la conjectura.
31. L'alteració manuscrita que suposem, *te per me*, no és gaire rara. El copista hi pot haver estat induït pel vers anterior: a un *puniendum [...] te* de *Tiestes* correspondria la rèplica d'Atreu *te puniendum*. Més que no pas d'un error mecànic es tractaria d'un error mental.
32. Excel·lents anàlisis d'aquest aspecte en MARINER (1979) i en MELTZER (1988).
33. No sabem res de més fills, anteriors (llevat de Pelopea) o posteriors, de *Tiestes*. Una notícia aïllada, en una variant textual dubtosa, d'Èsquil (*Ag.* 1605), segons el qual Egist seria el tretzè fill.

- FITCH, J.G. (2004). *Seneca. Tragedies II*. Cambridge (Mass.)-Londres: Harvard University Press.
- HERRMANN, L. (1924a). *Sénèque. Tragédies*. Paris: Les Belles Lettres.
- (1924b). *Le théâtre de Sénèque*. Paris: Les Belles Lettres.
- LEFÈVRE, E. (1981). «A Cult without God or the Unfreedom of Freedom in *Seneca Tragicus*». *CJ* 77, p. 32-36.
- (1995). «Götter, Schicksal und Handlungsfreiheit in Senecas Tragödien». A KÜHNERT, B. (ed.). *Prinzipat und Kultur im 1. und 2. Jahrhundert*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, p. 164-85.
- MARINER, S. (1979). «La ironía dramática en las tragedias de Séneca». A *Estudios sobre la literatura y arte: dedicados al Profesor Emilio Orozco Díaz*. Vol. II. Granada: Universidad de Granada, p. 343-59.
- MARTI, B. (1945). «Seneca's Tragedies. A New Interpretation». *TAPhA* 76, p. 216-45.
- MELTZER, G. (1988). «Dark Wit and Black Humor in Seneca's *Thyestes*». *TAPhA* 118, p. 309-30.
- OPELT, I. (1972). «Senecas Konzeption des Tragischen». A LEFÈVRE, E. (ed.). *Senecas Tragödien*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 92-128.
- PRATT, N.T. (1948) «The Stoic Base of Senecan Drama». *TAPhA* 79, p. 1-11.
- TARRANT, R.J. (1985). *Seneca's Thyestes. Edited with Introduction and Commentary*. Atlanta: Oxford University Press.